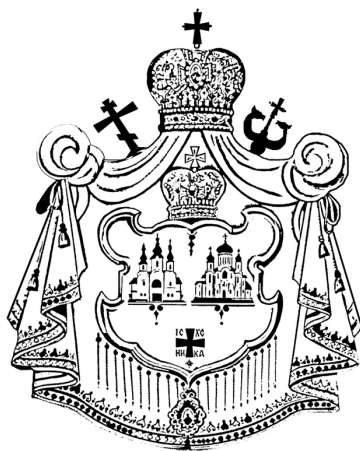

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

БОГОСЛОВСЬКО-ІСТОРИЧНОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО
ЦЕНТРУ ІМЕНІ
АРХІМАНДРИТА ВАСИЛІЯ (ПРОНІНА)

**За благословенням
Високопреосвященнішого Феодора,
архієпископа Мукачівського і Ужгородського**

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
МУКАЧІВСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЄПАРХІЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

БОГОСЛОВСЬКО-ІСТОРИЧНОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО
ЦЕНТРУ ІМЕНІ
АРХІМАНДРИТА ВАСИЛІЯ (ПРОНІНА)

№3

Всеукраїнське державне видавництво

«Карпати»

2014

ББК 86.372

УДК 281.93

Н-34

ISBN 978-966-671-296-0

УКРАЇНЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Наукові записки
БІНДЦ
№3

Рекомендовано до друку на засіданні Ради БІНДЦ ім. архімандрита Василя (Проніна) Мукачівської єпарії УПЦ, протокол №6 від 27 червня 2014 р.

Видавничий відділ
Мукачівської Православної єпархії

Редколегія:

Феодор (Мамасуєв) – *архієпископ Мукачівський і Ужгородський – голова редколегії*

Данилець Юрій Васильович – *кандидат історичних наук, доцент, директор БІНДЦ, головний редактор*

Олександр Гук – *кандидат богослов'я, протоієрей, науковий співробітник БІНДЦ.*

Олександр Монич – *кандидат богослов'я, протоієрей, вчений секретар БІНДЦ.*

Міщанин Василь Васильович – *кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник БІНДЦ.*

Василій Юрина – *редактор журналу «Православний Літопис», протоієрей, науковий співробітник БІНДЦ.*

Відповідальний за випуск та упорядник:

Данилець Юрій Васильович – *кандидат історичних наук, PhD., доцент, директор БІНДЦ, головний редактор.*

Відгуки та пропозиції просимо

надсилати за адресою:

Україна, 89600, м. Мукачево, вул. Єпархіальна, 12.

Тел./факс: (03131) 2-14-61; 2-15-15.

Моб.тел: 050-692-87-81, 050-186-53-23.

E-mail: jurijdanilec@rambler.ru

© Богословсько-історичний науково-дослідний центр
імені архімандрита Василя (Проніна)

© Автори статей

ЗМІСТ

I. ВСТУПНЕ СЛОВО

Архієпископ Мукачівський і Ужгородський Феодор (Мамасуєв) 8

ВИТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ ПРЕДСТОЯТЕЛЯ УПЦ, МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО І ВСІЄЇ УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА (САБОДАН) 11

II. МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.» (ДО 100-РІЧЧЯ II-ГО МАРАМОРОШ-СИГОТСЬКОГО ПРОЦЕСУ 1913-1914 РР.) (УЖГОРОД, 8-9 ЛЮТОГО 2014 Р.)

НАДЕЖДА БЕЛЯКОВА.

Государство и религиозная жизнь в западных республиках позднего СССР: проблема центр и регионы (на примере Украины) 13

ВОЛОДИМИР БУРЕГА.

Проблема канонічного підпорядкування православного населення Закарпаття на початку ХХ ст. 40

JOEL BRADY.

The Role of Transnational Migration, Community Formation Abroad, and Economic Cycles in the Maramorosh-Sighet trial of 1913-14. 53

АЛЕКСАНДР ГАЛУШКА.

Основные факты о отношениях Чехословацкого государства и церкви и положение Православной церкви на этой территории. 64

МИРОСЛАВА ГРОМОВЧУК, МИКОЛА ПАЛІНЧАК.

До питання про юрисдикцію православної церкви періоду першої Чехословацької республіки. 91

АЛЕКСАНДР ГУК, ПРОТОИЕРЕЙ.

Мараморош-Сигетский процесс в геополитическом контексте 100

MIROSLAV GUMENSKI, DIYAKON.

Súdne procesy s pravoslávnyimi veriacimi na území Československa. 104

ЮРІЙ ДАНИЛЕЦЬ.

Підготовка та хід судового процесу в Мараморош-Сиготі 1913-1914 рр. 110

ВІТАЛІЙ ДЖЕЖЕЛА.

Іконописна творчість у монастирському житті Закарпаття в ХХ ст. 126

МИХАИЛ ДРОНОВ.

Донациональная этническая идентичность русинов Словакии. Попытка конкретизации. 133

ВІКТОР КІЧЕРА.

«Проекты» реформ ЧсВВ та проблеми їх реалізації в Австро-Угорщині напередодні та в роки Першої світової війни. 148

MATÚŠ KOSTIČÁK.

Postoj slovanských emigrantov k rodnému kraju, v časopise Pravoslávna Karpatská Rus. 170

ОКСАНА ЛЕШКО.

„Красноворотский рух” як віддзеркалення конфесійної політики СРСР у 20-х – 30-х роках ХХ ст. 178

ПАВЕЛ МАРЕК.

Послевоенный церковный и религиозный кризис в Чехословакии и попытки его решения. 190

МИХАЙЛО МІСЮК.

Мараморош-Сиготські процеси в документах Державного архіву. ... 210

ВАСИЛЬ МІЩАНИН.

Документи Державного Архіву Закарпатської області про релігійну політику радянської влади (1944-1950 рр.) 216

ПРОТОІЄРЕЙ ОЛЕКСАНДР МОНИЧ, МАРІЯ ЄРЬОМКІНА.

Кримінальна справа Кабалука Шандора та 188 його співучасників: за матеріалами Австрійського державного архіву. 238

PATRIK PALASIEWICZ.

Jurisdikčný boj medzi Konštantínopolom a Belehradom - historická cesta s vuvrcholením v Savvatijovskom rozkole. 247

РАДОВАН ПИЛИПОВИЧ.

Великие «изменческие» процессы как инструмент австро-венгерской политики – От Мармарош Сигота до Баня-Луки 1904-1915 гг. 263

СВІТЛИНЕЦЬ АНДРІЙ.

Закарпаття в житті і творчості художника-іконописця Михайла Потапова. 273

ПРОТОІЄРЕЙ ДИМИТРІЙ.

Сидор. Историчні паралелі 1914-2014 рр: аргументи і факти! Аргументи і факти від Мараморош-Сигетських процесів 100 літньої давності! 285

АГНЕСИ ТУТУШКА.

Наслідки впливу ідей панславізму в комітатах Північно-Східної Угорщини на початку ХХ століття. 302

ВОЛОДИМИР ФЕНИЧ.

Між вірою і нацією: етноконфесійна панорама Австро-Угорщини і Мараморош-Сиготські судові процеси. 311

MICHAŁ JARNECKI.

W CIENIU MARMAROS. GALICYJSKI PROCES MOSKALOFILÓW W ROKU 1914. 324

ПРО АВТОРІВ. 346

Документи Державного Архіву Закарпатської області про релігійну політику радянської влади (1944-1950 рр.)

Упродовж 1944-1950 рр. в історії Закарпаття сталися значні зміни. 28 жовтня 1944 р. край був визволений військами Червоної армії від угорсько-фашистських загарбників. На з'їзді Народних комітетів, що відбувся в Мукачеві 26 листопада 1944 р. було обрано Народну Раду Закарпатської України. 29 червня 1945 р. було підписано радянсько-чехословацький Договір про Закарпатську Україну, який був ратифікований тимчасовими зборами ЧСР та Президією Верховної Ради СРСР у листопаді 1945 р. Відповідно до нього Закарпаття виходило зі складу Чехословаччини і ставало адміністративною одиницею Української РСР.

Починаючи з січня 1946 р. Закарпаття зажило «радянським способом життя». Зміни торкнулися відразу майже всіх сфер суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного і релігійного життя. Новий етап настав і у розвитку церкви. Греко-католицька церква на чолі з єпископом Теодором (Ромжею) зайняла нейтральну позицію до нової влади. Православне ж духовенство висловлювало своє доляльне ставлення до нової влади, брало активну участь у возз'єднанчому русі та роботі народних комітетів, проте і йому не вдалося уникнути посиленого тиску з боку більшовиків. Вже в листопаді 1944 р. розпочався процес входження православної церкви під юрисдикцію Руської Православної Церкви.

Документи ДАЗО з історії церкви на Закарпатті повоєнного періоду лягли в основу написання кількох статей¹ та послужили навіть головною

¹ Фенич В. Греко-католики, православні і влада на Закарпатті (осінь 1944 – зима 1946 рр.) // *Carpatica-Carpatika*. Випуск. 35. Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород, 2006. – С.232-246; Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946-1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: М.М.Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2013. – Вип. 1 (30). – С. 46-56; 1. Данилець Ю., Міщанин В. Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944-1950 рр.) // *Русин. Международный исторический журнал*. – Кишинев. – 2013. – № 4 (34). – С.88-112.

джерельною базою для написання кандидатської дисертації². Деякі з документів ДАЗО вже опубліковані сучасними дослідниками. До цієї справи долучилися Т.Висіцька³, Ю.Данилець, В.Міщанин⁴, В.Кічера⁵. Проте в обласному архіві є ще чимало документів з історії церкви радянського періоду, які заслуговують на увагу дослідників. У даній статті ми спробуємо охарактеризувати документи перших років радянізації краю.

Офіційну політику Народної Ради Закарпатської України (далі –НРЗУ) стосовно релігії дають можливість прослідкувати офіційні документи – декрети і постанови НРЗУ, які публікувалися у «Віснику Народної Ради Закарпатської України». «Вісник», до речі, зберігається у Державному архіві Закарпатської області⁶. У 1945 р. НРЗУ видала ряд декретів та постанов, які регулювали релігійні відносини. 5 квітня 1945 р. було прийнято постанову НРЗУ «Про вільну зміну релігії»⁷. 20 квітня НРЗУ було прийнято кілька декретів, які стосувалися релігійних питань – «Про користування церковним майном»⁸, «Про здержавлення школи»⁹, а також «Про утворення Управління в справах культів при Народній Раді Закарпатської України»¹⁰. В останньому вказувалося на функції і повноваження новостворюваного органу. Зокрема до компетенції управління в справах культів належали «всі справи церковні та релігійні, включно упорядкування справ про майно церковних (релігійних) общин та вирішення майнових спорів між ними на території Закарпатської України». Уповноваженим у справах культів було призначено Петра Лінтура¹¹.

² Лешко О.Протестантські громади Закарпаття 1945-1991 рр. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Ужгород, 2008. – 22 с.

³ Висіцька Т.Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV-XXI ст.) / ТамілаВисіцька [Текст]. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. – 676 с.

⁴ Данилець Ю.В., Міщанин В.В. Становище православної церкви вперіод Закарпатської України (листопад 1944 – січень 1946 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: М.М.Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород: ВидавництвоУжНУ «Говерла», 2011. – Вип. 27. – С. 181

⁵ Кічера В.ЛистиЄпископа Теодора (Ромжі) до Уповноваженого Ради в справах культів при РадіМіністрів СРСР по Закарпатській області за 1947 р. // Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історико-релігійні студії. Випуск 2.– Ужгород, 2013. – С.107-117.

⁶ ДАЗО. – Ф. 4: Оргинструкторский отдел. – Оп. 1. – Спр. 161: Весник Народной Рады Закарпатской Украины (30.11.1944-14.07.1945). – На 97 арк.

⁷ ВісникНародної Ради ЗакарпатськоїУкраїни. – 1945. – 15 квітня. – С.90.

⁸ ВісникНародної Ради ЗакарпатськоїУкраїни. – 1945. – 1 травня. – С. 113.

⁹ ВісникНародної Ради ЗакарпатськоїУкраїни. – 1945. – 1 травня. – С. 115.

¹⁰ ВісникНародної Ради ЗакарпатськоїУкраїни. – 1945. – 1 травня. – С. 114-115.

¹¹ Там само.

Влада Закарпатської України, за підтримки військового керівництва 4-го Українського фронту, стала сприяти православній церкві. За словами дослідника історії греко-католицької церкви о. Л. Пушкаша, на початку грудня 1944 р. в околицях Хуста, де більшість населення перейшла з греко-католицизму в православ'я, православні, з допомогою червоноармійців, займали греко-католицькі церкви, а священиків разом з їхніми сім'ями викидали на вулицю з парафіяльних будинків. Такі події дійсно мали місце в багатьох селах Закарпатської України¹². Внаслідок цілеспрямованої політики місцевої влади наприкінці 1945 р. до складу православної єпархії влилося понад 60 греко-католицьких громад¹³.

Варто погодитися із твердженням, «що кожний державно-політичний режим для свого утвердження на Закарпатті проводив вигідну для пануючої держави церковну політику. Для цього поряд з використанням міжетнічних суперечностей, ставка робилася і на міжконфесійні відмінності»¹⁴. Це ж можемо сказати і про політику Народної Ради Закарпатської України, яка в своїй діяльності намагалася перекопіювати той політичний та соціально-економічний устрій який існував у СРСР. Виключенням не стала і релігійна сфера.

Із утворенням 22 січня 1946 р. Закарпатської області у складі УРСР. Вже за кілька днів, з 25 січня 1946 року, на території Закарпатської області поширилося законодавство Української Радянської Соціалістичної Республіки. Відповідно до радянського законодавства – Декрету Раднаркому від 20 січня 1918 р. про свободу совісті, церковні і релігійні общини – церква відокремлювались від держави.¹⁵ Проте релігійна політика відіграла неабияку роль у справі радянїзації Закарпаття. З одного боку, комуністична партія намагалася всіляко контролювати діяльність церков, вести їхній облік, збирати дані про кількість монастирів, їх соціально-економічний стан тощо. З іншого – держава грубо втручалася

¹² Пушкаш Л., о. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть. – Львів: Ін-т Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – С. 87-89.

¹³ Пащенко В. Ліквідація греко-католицької церкви в Закарпатті мовою фактів // Філософські обрії. – 2002. – №7. – С.225.

¹⁴ Макара М. Питання релігійної політики в діяльності Народної ради Закарпатської України (ХІ. 1944 – І. 1946 рр.) // Ужгородській унії – 350 років: Матеріали міжнародних наукових конференцій. Ужгород, квітень 1996 р. – Ужгород, 1997. – С. 127.

¹⁵ Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы. М.: Издательство Библиейско-Богословского Института св. апостола Андрея, 1996. – С. 10.

у церковне життя у щойно возз'єднаному Закарпатті про це свідчить хоча б вбивство єпископа Т. Ромжі і ліквідація греко-католицької церкви.

Контроль за діяльністю релігійних організацій на території області здійснювали дві структури: рада у справах Руської православної церкви (далі – РПЦ) (створена постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р.) та рада у справах релігійних культів (створена постановою РНК СРСР від 19 травня 1944 р.). Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР №1043 від 8 грудня 1965 р. рада у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР були реорганізовані у раду в справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

З утворенням Закарпатської області відбулася уніфікація та реорганізація місцевих органів влади, в тому числі й управління в справах культів. Керівником ради у справах РПЦ в області й надалі залишився П. Лінтур. **Рішенням Закарпатського облвиконкому від 26 березня 1947 р. на посаду уповноваженого було призначено Івана Ромера. Рівно через рік керівником ради був призначений Григорій Панченко, а з липня 1948 р. до 1960 р. уповноваженим працював Антон Шерстюк. Це був досвідчений чиновник, що перед цим у 1945-1948 рр. керував радою у справах РПЦ в Дрогобицькій області¹⁶.**

Радою у справах релігійних культів при Закарпатському облвиконкомі в 1946-1947 рр. керував Сергій Лямін-Агафонов, а в 1948-1959 рр. – Михайло Распутько. Згідно штатного розпису за 1946 р., апарат уповноважено у справах РПЦ в Закарпатській області складався з двох одиниць, власне з уповноваженого та секретаря-машиніста¹⁷. У відділі культів в цьому ж році працювали 4 штатні одиниці¹⁸.

Кому ж підпорядковувалася та що входило до компетенції ради у справах РПЦ? Союзний орган – рада у справах РПЦ діяв при раді Міністрів

¹⁶ Данилець Ю.В., Міщанин В.В. Православна церква на Закарпатті в часи «сталінщини» (1946-1953 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»; [Редкол.: М.М.Вегеш (голова) та ін.]. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2013. – Вип. 1 (30). – С. 46.

¹⁷ ДАЗО. – Ф.Р-544: Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви. – Оп. 2. – Спр. 3: Утвержденное штатное расписание и структура аппарата Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области (15.08.1946). – Арк. 1-2.

¹⁸ ДАЗО. – Ф.Р-1490: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов. – Оп. 1. – Спр. 11: Смета административно-хозяйственных расходов областного отдела культов (3.10.1946-8.11.1946). – Арк. 4.

СРСР. В Україні було створено апарат уповноваженого ради у справах РПЦ при раді Міністрів СРСР по УРСР, який в свою чергу сформував мережу своїх уповноважених при облвиконкомах республіки. Уповноважений був під прямим підпорядкуванням голови облвиконкому чи його заступника і свою практичну діяльність здійснював тільки від імені вищезазначеної організації. Раді у справах РПЦ уповноважені були підпорядковані лише в оперативному відношенні. Апарат утримувався за рахунок місцевого бюджету, а посада уповноваженого прирівнювалася до завідувача відділу. Водночас, уповноважені не могли бути звільненими чи переведені на іншу посаду без узгодження з радою у справах РПЦ¹⁹. Дуже часто обласне керівництво ставилося до апарату уповноважених ради РПЦ як до другорядного інституту, що зумовлювало те, що саме цей апарат був резервом для скорочення штатів в облвиконкомах²⁰. На представників ради у справах РПЦ покладались наступні функції: нагляд за правильним та своєчасним впровадженням у життя на території області законів, а також постанов уряду СРСР, котрі стосувалися РПЦ; надання облвиконкомам та раді у справах РПЦ інформації щодо становища РПЦ; здійснення обліку та реєстрація діючих церков та молитовних будинків православної церкви; реєстрація релігійних громад і духовництва; облік недіючих культових приміщень; розгляд клопотань віруючих про відкриття нових церков та молитовних будинків; підготовка відповідної документації²¹.

В сучасній історіографії діяльність ради у справах РПЦ оцінюється неоднозначно. На думку Д. Поспеловського «із самого виникнення Рада повела себе як господар Церкви, хоча в жодному радянському чи республіканському кодексі законів він не згадувався аж до опублікування

¹⁹ Горбатов А.В. К вопросу о статусе уполномоченных по делам религий в Сибири (1943-1969 гг.) // Государство и церковь в XX веке: эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты. Опыт России и Европы / Отв.ред. А.И. Филимонова. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – С. 36.

²⁰ Швець Л. Становище уповноважених ради у справах руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2005, вип. XIX. – С. 297.

²¹ Из инструкции Совета по делам Русской Православной Церкви для уполномоченных Совета при Советах народных комиссаров (СНК) союзных и автономных республик и при областных (краевых) исполкомах, 5 февраля 1944 г. // Копылова О. Отчеты уполномоченных Совета по делам Русской Православной Церкви как источник по изучению истории Русской Церкви во 2-й половине XX столетия // Вестник церковной истории. – 2011. – №3-4. – С. 74.; Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 гг. – М.: АИРО-XX, 1999. – С. 36.

в 1975 р. переглянутих і додаткових Законів про релігійні об'єднання 1929 р.»²². За словами Т. Чумаченко «рада в справах Російської православної церкви є одним із вагомих і значимих компонентів моделі державної віросповідної політики. Значним був її вплив на формування правової основи державно-церковних відносин. Розробка Радою законодавчих актів, наполегливість у справі їх реалізації сприяли становленню досить цивілізованих взаємин між державою і РПЦ в 1940-х – першій половині 1950-х рр.»²³.

Друга половина 1940-х рр. характеризується наступом тоталітарного режиму на греко-католицьку церкву в західних областях УРСР та остаточною її ліквідацією.

Дана проблема в достатній мірі висвітлена в сучасній історіографії, а тому не будемо детально зупинятися на цьому питанні. Вчені сходяться на думці, що РПЦ у цьому процесі «відіграла роль простого статиста і виконавця волі можновладців», при цьому «не виявляла особливого завзяття в ліквідації унії...»²⁴. Або ж: «Й. Сталін, його найближче оточення, примусивши православних ієрархів та духовенство стати поплічниками в реалізації планів, втягував їх і на цей раз у брудну, аморальну справу...»²⁵. За словами В. Войналовича, в жодному із опрацьованих ним документів «немає жодних згадок про ініціюючу роль Церкви в плануванні відповідних заходів. Як стратегічні, так і тактичні складові кампанії розроблялися державними органами й передавалися для виконання вищому церковному керівництву»²⁶. З цим твердженням можна погодитися. Ними опрацьовано десятки справ у Державному архіві Закарпатської області і не виявлено жодних згадок щодо ініціатив православного духовенства у справі ліквідації греко-католицької церкви.

Документи ДАЗО із досліджуваної теми згруповані у двох фондах: фонд Р-544 – «Уповноважений ради в справах руської православної церкви», опис №2 за 1946-1956 рр., фонд 1490 – «Уповноважений у справах

²² Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – М., 1996. – С. 118.

²³ Чумаченко Т. Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943-1965 гг.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Москва, 2011. – С. 45.

²⁴ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 411.

²⁵ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. – Полтава, 1997. – С. 193.

²⁶ Войналович В. Вказанапраця. – С. 411.

релігійних культів», опис №1 (1946-1956), а також опис 4 д (додатковий) (1945-1991).

У фонді Р-544 містяться документи, які дають можливість прослідкувати політику радянської влади по відношенню до православної церкви в досліджуваній період. Це – доповідні записки уповноваженого в справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області²⁷, інструктивні листи ради в справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР та УРСР уповноваженому в Закарпатській області²⁸, переписка між місцевим уповноваженим та вищестоящим керівництвом²⁹, рішення Закарпатського облвиконкому, які стосувалися релігії³⁰, скарги православних вірників та духовництва та пере-

²⁷ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 1: Докладные записки Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области (25.02.1946-30.05.1946). – На 9 арк.

²⁸ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 5: Инструктивные письма Совета Уполномоченным Совета на местах по вопросам деятельности уполномоченного (8.01.1947-1.04.1947). – На 5 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 6: Инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР Уполномоченным совета на местах для руководства (15.01.1948-10.12.1948). – На 31 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 13: Инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР Уполномоченным совета на местах (26.01.1949-12.10.1949). – На 14 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 19: Инструктивные письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР Уполномоченным совета на местах (4.01.1950-27.12.1950). – На 14 арк.

²⁹ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 9: Переписка Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с председателем Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР по вопросам относящимся к православной церкви (17.01.1948 – декабрь 1948). – На 24 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 11: Переписка Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с председателями окрисполкома (райисполкома) по вопросу передачи церковных зданий и всего имущества греко-католической церкви в пользование православных верующих (13.01.1949-6.06.1949). – На 8 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 16: Переписка Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с председателем Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР по вопросу регистрации, снятия с регистрации церковных зданий, а также по вопросу регистрации священников православной церкви (11.01.1949-27.12.1949). – На 24 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 17: Переписка Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с исполкомами окружных, городских и сельских Советов депутатов трудящихся и другими организациями по вопросу надления земельными участками служителей церквей (18.02.1949-28.11.1949). – На 57 арк.

³⁰ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 4: Решение исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся (11.11.1946-12.12.1946). – На 3 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 8: Решения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся «О передаче зданий греко-католических церквей в селах Закарпатской области православным верующим» и материалы к ним (7.10.1948-

писки з цього питання³¹ тощо. Цікавою, на нашу думку є справа «Доповідні записки уповноваженого в справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області»³². У ній розглядаються факти порушень законодавства щодо релігії, в силу різних причин, місцевими представниками органів державної влади в селах Горінчево, Нересниця, С.Давидково,Негрово, Данилово, Липча, Велятино та ін.. Архівна справа містить: «Доповідну записку завідуючого управління у справах релігійних культів» П.Лінтура від 25 лютого 1946 р., документ без назви, за підписом П.Лінтура від 23 березня цього ж року, з критикою греко-католицької церкви, «Доповідну записку завідуючого управління у справах релігійних культів. Становище церков у Закарпатській області» датовану травнем 1946 р.. Останній документ складається із кількох частин: «Успішний розвиток руху з переходу в православ'я після визволення», «Причини, які заважають цьому руху», «Земельні відносини», а також «Наше заключення» (висновки).

На прикладі справи №6 цього фонду – «Інструктивні листи Уповноваженого Ради у справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР і по Українській РСР Уповноваженим ради на місцях для керівництва»,разом із «правильним» тлумаченням різних листів і постанов,можемо прослідкувати, як здійснювалася вертикаль управління і контроль за релігійною ситуацією. Зазвичай управлінська вертикаль виглядала так: Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Рада Міністрів Української РСР, Уповноважений Ради в справах РПЦ при Раді Міністрів

15.12.1948). – На 58 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 15: Решения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся «О передаче зданий греко-католических церквей в селах Закарпатской области православным верующим» и материалы к ним (25.01.1949-15.02.1949). – На 27 арк; ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 20: Решения исполкома Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся «О передаче бывшего школьного помещения, в настоящее время временно занимаемого под церковь, для школы в с. ЦигановцыУжгородскогорайона (округа) и материалы к нему (10.06.1950-30.06.1950). – На 3 арк.

³¹ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 10: Жалобы и заявления верующих относящиеся к русской православной церкви и переписка по ним (2.01.1948-18.12.1948). – На 103 арк; ДАЗО. – Ф.Р - 544. – Оп. 2. – Спр. 18: Жалобы и заявления верующих относящиеся к русской православной церкви и переписка по ним (2.01.1949-25.12.1949). – На 194 арк; ДАЗО. – Ф.Р - 544. – Оп. 2. – Спр. 23: Жалобы и заявления верующих и служителей культа по вопросу наделения земельных участков, налогообложению, квартирному вопросу и др. и переписка об их рассмотрении (2.01.1950-6.12.1950). – На 37 арк.

³² ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 1: Докладные записки Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области (25.02.946-30.05.1946). – На 9 арк.

СРСР Закарпатський облвиконком Уповноважений Ради в справах РПЦ по Закарпатській області. Але могли бути і винятки. Наприклад, у листі від 14 серпня 1948 р. за №1524. Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР напругу звертається до уповноваженого Закарпатського облвиконкому в справах православної церкви при Раді Міністрів СРСР А.Шерстюка, хоча копія все ж пішла до Ради Міністрів Української РСР уповноваженому Ради в справах православної церкви при раді Міністрів СРСР П.Ходченко. Суть згадуваного листа зводилася до того, що «в додаток до №1478 від 3.VIII.1948 повідомляю, що Раді в справах руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР і Раді в справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР дозволено дати згоду Закарпатського облвиконкому на передачу в користування православним приміщень греко-католицьких церков в 14 населених пунктах Закарпатської області»³³. Цей лист також яскраво ілюструє нам той факт, що на місцевому рівні такі справи не вирішувалися, а ініціатива нищення греко-католицької церкви виходила із Москви. Листом було дозволено обласному керівництву зареєструвати такі церкви у селах Підвиноградово, Арданово, Воловець, Руська Мокра, Дубове, Ганичі, Тячів, Колочава Лаз, Негровець, Тересва, Россішка, Страбичово та у містах Мукачєво та Виноградів.

З Москви слідували чіткі інструкції республіканській і обласній владі стосовно ситуації з греко-католицькою церквою на Закарпатті. «Рада рекомендує Вам в майбутньому утриматися від передачі приміщень уніатських церков в Закарпатській області до отримання Вами від Ради додаткових вказівок, пов'язаних з розглядом плану заходів з возз'єднання уніатської церкви з православною»³⁴, – йдеться в листі члена Ради в справах РПЦ І.Іванова до уповноважених у справах РПЦ в Києві (П.Ходченко) та Ужгороді (І.Ромер). Лист датовано 27 квітня 1948 р.

Матеріали стосовно передачі греко-католицьких церков православним знаходимо у справі 8 цього фонду. В ній міститься інформація про передачу церков із 7 жовтня по 15 грудня 1948 р. в селах Водиця,

³³ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 6: Інструктивні письма Уполномоченого Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР Уполномоченным совета на местах для руководства (15.01.1948-10.12.1948). – Арк. 23.

³⁴ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 9: Переписка Уполномоченого Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с председателем Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и по Украинской ССР по вопросам относящимся к православной церкви (17.01.1948 – декабрь 1948). – Арк 4.

В.Водяне, В.Бичків та Рахів Рахівського округу, Терново, Лопухово та Діброва Тячівського округу, Княгинино В. Березнявського округу, Довге, Климовиця та ДоробратовоІршавського округу, Н.Коропець та Росвигово Мукачівського округу, Ростока та ГолятинВолівського округу, Голубине Свалявського округу та одного храму в м. Ужгороді. Як відзначалося у рішеннях Закарпатського виконкому передавалися приміщення греко-католицької церкви «віруючим, бувшим формально греко-католикам, сьогодні ж вільно заявляючим про свою приналежність до православної церкви»³⁵.

Проте вже через якийсь час радянська влада приступає і до переділу майна православної церкви. На засіданні Мукачівського виконкому 18 квітня 1949 р. піднімалося питання про передачу приміщення єпархіального управління Мукачівсько-Ужгородської єпархії і парку мукачівському Будинку піонерів. Але у висновках уповноваженого у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області А.Шерстюка вказувалося, що «передачу приміщення єпархіального управління православної церкви / резиденції єпископа православної церкви/ в м. Мукачеві під Мукачівський будинок піонерів вважаю передчасним і в цей час політично шкідливим»³⁶. Нагадаємо, що саме в цей час на Закарпатті відбувався процес ліквідації греко-католицької церкви. «Кульмінацією «возз'єднавчої» кампанії на Закарпатті, – на думку Б.Боцюрківа, – стала святкова літургія в уже православному монастирі Св. Миколая на Чернечій горі на Успення, 28 серпня 1949 р. »³⁷.

У ДАЗО зберігається справа присвячена цій події – «Матеріали про проведення релігійного свята 28 серпня 1949 року на Чернечій горі /Промови, доповіді і записки/»³⁸. У справі поміщено «Звернення архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгород-

³⁵ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 8: Решения Закарпатского областного Совета депутатов трудящихся «о передаче зданий греко-католических церквей в селах Закарпатской области православным верующим и материалы к ним» (7.10.1948-15.12.1948). – Арк. 1, 6, 9, 13, 14, 18. (На 58 арк.)

³⁶ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 11: Переписка Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви по Закарпатской области с председателями окрисполкома (райисполкома) по вопросу передачи церковных зданий и всего имущества греко-католической церкви в пользование православных верующих (13.01.1949-6.06.1949). –Арк. 7.

³⁷ Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква і Радянська держава (1939-1950). – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. – С. 199.

³⁸ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 14: Матеріали о проведении религиозного праздника 28 августа 1949 года на Чернечей горе /Речи, доклады и записки/ 18.08.1949-31.08.1949. На 21 арк.

ського Макарія»³⁹ до священнослужителів і вірників Закарпаття, списки «возз'єднаних» священників⁴⁰, доповідь архієпископа Макарія московському патріарху Алексію про «завершення великої справи возз'єднання греко-католиків Закарпаття з Руською Православною Церквою»⁴¹ від 30 серпня 1949 р. промови виголошені під час обіду в Мукачівському монастирі 28 серпня 1949 р.⁴² . До справи також потрапили два документи за 1950 р.: «Свято Успіння в Мукачівському Миколаївському монастирі на Чернечій горі 28 серпня 1950 р.»⁴³ за підписом архієпископа Іларіона та «Доповідь про те як пройшло свято Успіння Святої Матері в м. Мукачеві»⁴⁴ написана секретарем-референтом, протоієреєм С.Копиком.

Опис №1 фонду Р-1490 «Уповноважений у справах релігійних культів» (1946-1956) стосується діяльності інших, неправославних, релігійних культів. Документи, які стосуються періоду 1946-1950 рр., зібрані у 51 архівну справу.

Документи про релігійну політику радянської влади у відношенні до неправославних церков можемо згрупувати наступним чином:

Циркулярні та інструктивні листи Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР⁴⁵.

Вказівки уповноваженого Ради у справах релігійних культів при

³⁹ Там само. – Арк. 2-5.

⁴⁰ Там само. – Арк. 6-6 зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 10-12.

⁴² Там само. – Арк. 17-21.

⁴³ Там само. – Арк. 7-8.

⁴⁴ Там само. – Арк. 9.

⁴⁵ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 1: Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР. (11.11.1946-19.12.1946). – На 8 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 13: Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР. (12.06.1947-11.12.1947). – На 20 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 25: Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР. (10.03.1948-30.12.1948). – На 22 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 38: Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР. (20.01.1949-28.11.1949). – На 62 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 43: Циркулярные и инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УРСР. (3.01.1950-19.12.1950). – На 49 арк.

Раді Міністрів УРСР та звітність уповноваженого Ради по Закарпатській області⁴⁶.

Переписка Уповноваженого у справах релігійних культів по Закарпатській області з Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР, а також місцевими органами влади, священнослужителями з питань діяльності церков⁴⁷. Ця переписка стосувалася в основному двох питань: перереєстрації церковних общин та взяття місцевими органами на баланс церковних приміщень.

Чи не найголовнішим завданням уповноваженого у справах релігійних культів в другій половині 1940-х рр.. на Закарпатті стало ліквідація греко-католицької церкви. І хоча прямих доказів щодо втручання держави у процес «воз'єднання» греко-католиків з православними, зокрема вбивство єпископа Т.Ромжі,нами в ДАЗО не виявлено,радянська влада приклала максимум зусиль до ліквідації греко-католицької церкви.

⁴⁶ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 2: Указания Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области. (16.01.1947). – На 3 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 14: Указания Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР по отчетности Уполномоченного Совета по Закарпатской области. (5.08.1947). – На 2 арк;

⁴⁷ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 15: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и служителями культа о регистрации религиозных общин. (5.04.1947-22.09.1947). – На 22 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 16: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. (18.02.1947-24.12.1947). – На 24 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 27: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и служителями культа о регистрации религиозных общин. (13.03.1948-26.10.1948). – На 25 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 28: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. (29.01.1948-3.11.1948). – На 44 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 39: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и служителями культа о регистрации религиозных общин. (6.01.1949-26.12.1949). – На 46 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 40: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами о взятии на баланс церковных зданий. (4.01.1949-28.11.1949). – На 35 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 44: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Советом по делам религиозных культов по УССР о снятии с регистрации распавшихся религиозных общин. (30.06.1950-30.12.1950). – На 23 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 45: Переписка с Уполномоченным Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Советом по делам религиозных культов по УССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий. (24.04.1950-20.12.1950). – На 33 арк.

Це і відмова у реєстрації общин греко-католицької церкви, і передача приміщень та майна греко-католицьких церков православним общинам та установами організаціям⁴⁸.

Діяльність греко-католицької церкви перебувала під прискіпливою увагою радянської влади. Підтвердженням цьому можуть слугувати кілька справ, які знаходяться в ДАЗО і стосуються переписки відділу в справах культу з правлінням Мукачівської греко-католицької єпархії про діяльність релігійних общин⁴⁹. Влада постійно контролювала життя церкви, священників та релігійних общин⁵⁰.

Матеріали фонду дають нам можливість прослідкувати як склалися взаємини між греко-католиками та православними у цей складний період⁵¹. Це добре ілюструють нам ті численні скарги, які направляли вірники цих церков до органів місцевої влади, а також скарги на порушення самої влади⁵².

⁴⁸

⁴⁹ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 3: Переписка с правлением греко-католической епархии о деятельности религиозных общин / списки преподавателей и слушателей Ужгородской греко-католической богословской семинарии. (14.01.1946-28.11.1946). – На 22 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 17: Переписка с правлением Мукачевской униатской греко-католической епархии о деятельности религиозных общин. (3.01.1947.-22.11.1947). – На 22 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 29: Переписка з правлінням Мукачівської греко-католицької єпархії про діяльність релігійних общин. (25.01.1948-31.12.1948). – На 16 арк.

⁵⁰ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 6: Списки священнослужителей и религиозных общин греко-католической церкви. (16.12.1946). – На 7 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 12: Жалобы греко-католических верующих о передаче их церковей православным, на действия местных властей и др. и переписка об их рассмотрении. (28.04.1946-25.12.1946). – На 46 арк.

⁵¹ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 16: Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по УССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий (18.02.1947-24.12.1947). – На 24 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 28: Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по Украинской ССР, местными советскими органами о взятии на коммунальный баланс церковных зданий (29.01.1948-3.11.1948). – На 44 арк.

⁵² ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 12: Жалобы греко-католических верующих о передаче их церковей православным, на действия местных властей и др. и переписка об их рассмотрении (22.04.1946-25.12.1946). – На 46 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 24: Жалобы и заявления служителей культа на действия местных властей, на неправильное обложение налогами и др. и переписка об их рассмотрении (2.02.1947-6.12.1947). – На 60 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 36: Жалобы греко-католических верующих о передаче их церковей православным и переписка об их рассмотрении (29.01.1948-17.11.1948). – На 32 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 37: Жалобы и заявления верующих и служителей культа на действия местных властей, на неправильное обложение налогами и др. и переписка об их рассмотрении (7.04.1948-22.11.1948). – На 50 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 42: Жалобы и заявления верующих и служителей культа на действия местных властей, на неправильное обложение налогами и др. и переписка об их рассмотрении (2.01.1949-27.12.1949). – На 33 арк.

Значна кількість матеріалів цього фонду містить документи, які стосуються діяльності іудейських релігійних громад⁵³, общин римо-католицької⁵⁴, реформатської церкви⁵⁵ та інших «релігійних сект»⁵⁶. Тут також містяться справи в яких містяться дані про кількість греко-католицьких та православних монастирів⁵⁷, списки священників⁵⁸, різні статистичні дані

⁵³ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 5: Переписка с местными советскими органами о деятельности иудейских религиозных общин. (28.02.1946-31.12.1946). – На 24 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 21: Ведомости о наличии молитвенных домов /синагог/ еврейских религиозных общин и переписка с окружными исполнительными комитетами о проведении их учета. (10.02.1947-8.05.1947). – На 29 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 32: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами о деятельности иудейских религиозных общин. (29.04.1948-4.09.1948). – На 6 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 32: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и служителями культа о деятельности иудейских религиозных общин. (6.01.1950-29.12.1950). – На 10 арк.

⁵⁴ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 8: Списки священнослужителей и религиозных общин римо-католической церкви. (2.09.1945-13.12.1946). – На 9 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 19: Списки священнослужителей римо-католической церкви. (8.07.1947). – На 4 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 31: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и служителями культа о деятельности религиозных общин римо-католической церкви. (28.06.1948-31.12.1948). – На 12 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 47: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и служителями культа о деятельности религиозных общин римо-католической церкви. (2.01.1950-11.11.1950). – На 30 арк.

⁵⁵ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 9: Списки священнослужителей и религиозных общин реформатской церкви. (6.04.1946-6.11.1946). – На 14 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 18: Материалы о деятельности религиозных общин реформатской церкви /циркуляры, докладные записки, протоколы общин/. Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР. (18.01.1947-7.08.1947). – На 37 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 41: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, Уполномоченным Совета по делам религиозных культов по Украинской ССР, местными советскими органами и служителями культов о деятельности религиозных общин реформатской церкви. (6.02.1950-29.12.1950). – На 15 арк.

⁵⁶ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 20: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР о деятельности религиозных сект. (30.01.1947-25.07.1947). – На 8 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 33: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами о деятельности религиозных сект. (10.06.1948-28.12.1948). – На 7 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 41: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами о деятельности религиозных сект. (6.01.1949-9.12.1949). – На 29 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 49: Переписка с Уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров УССР, местными советскими органами и священнослужителями о деятельности религиозных сект. (1.02.1950-29.12.1950). – На 34 арк.

⁵⁷ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 7: Списки монастырей, монахов и монашек и переписка по их проведению учета. (20.06.1946-9.10.1946). – На 5 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 22: Списки монахов и ведомости об имущественном положении монастырей. (21.01.1947-20.02.1947). – На 6 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 34: Списки монастырей, монахов и монашек и переписка по проведению учета. (26.03.1948-6.08.1948). – На 9 арк;

⁵⁸ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 10: Списки религиозных обществ и священнослужителей по Свальявскому округу. (14.03.1946). – На Зарк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 19: Список

щодо діяльності церков тощо⁵⁹. Наявна також переписка уповноваженого відділу зі священниками та релігійними громадами про передачу метричних книг органам РАГСу⁶⁰. Декілька справ стосуються діяльності самого відділу: плани⁶¹, документи фінансового характеру⁶².

У фонді також містяться справи стосовно передачі церковного майна греко-католиків православним. Проаналізувавши їх можемо стверджувати, що проходив він під безпосереднім керівництвом місцевої влади і перебував на контролі Києва та Москви. Про це можемо судити з численної переписки місцевих та республіканських і центральних органів. «Голові Воловецького окрвиконкому Управління культів при Закарпатському облвиконкомі направляє на Ваш розгляд клопотання правління православного приходу у Волівці про передачу православної общині греко-католицької церкви. Про результати просимо повідомити заявникам і Управління культів при облвиконкомі», – йшлося у листі від 1 листопада 1946 р. за № XVI-338 уповноваженого ради у справах релігійних культів по Закарпатській області С.М.Ляміна-Агафонова⁶³.

Проте цей процес не проходив так гладко. В деяких селах греко-католики не маючи підтримки місцевої влади, апелюють до вищого керівництва республіки. Зокрема це сталося у селах Осій та Ракошино.

Ситуація навколо названих церков склалася наступним чином. 9 червня 1946 р. вірники греко-католицької церкви с. Ракошино, за підписом 18 чол., направили голові Ради міністрів УРСР Хрущову та прокурору республіки УРСР скаргу в якій посилаючись на Декрет НРЗУ

священнослужителей римо-католической церкви. (8.06.1947). – На 4арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 30: Списки священнослужителей и религиозных общин реформатской церкви. (1947). – На 11арк; ⁵⁹ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 50: Справки, выданные священнослужителям на предмет отправления религиозных обрядов, прописки и др. . (9.01.1950.-1.09.1950). – На 12 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 51: Статистические сводки о действующих церквях, молитвенных зданиях, духовенстве за 1950 г. (1950). – На 2 арк.

⁶⁰ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 23: Переписка со священнослужителями о передаче метрических книг органам ЗАГС. (10.02.1948-18.10.1947). – На 11 арк; Спр. ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 35: Переписка со священнослужителями о передаче метрических книг органам ЗАГС. (26.06.1948-17.07.1948). – На 4арк.

⁶¹

⁶² ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 1. – Спр. 11: Смета административно-хозяйственных расходов областного отдела культ. (3.10.1946-8.11.1946). – На 7 арк;

⁶³ ДАЗО. – Ф. 1490. – Оп. 1. Спр. 12: Жалобы греко-католических верующих о передаче их церковей православным, на действия местных властей и др. и переписка об их рассмотрении. (22.04.46-25-12.46). – Арк. 16.

від 20 квітня 1945 р. № 54 в якому йшлося, що в разі «коли 2/3 членів однієї церковної общини вже залишило, або в майбутньому залишить свою первісну церкву і переступить до другої церковної общини – то все рухоме й нерухоме майно перейде до власності нової громади віруючих) молитовня, та все греко-католицької общини в селі Ракошин передано вірникам православної церковної общини»⁶⁴. Ініціатори звернення мотивували, мовляв списки складали люди наближені до православної церкви і в с. Ракошино немає 2/3 православних вірників»⁶⁵. Греко-католики відзначали, що вже декілька разів скаргу до всіх органів місцевої влади, однак скарга залишилася незадоволеною. На листі накладено резолюцію С.Ляміна-Агафонов: «Жалоба отклонена». Це ж він підтвердив і у листі-відповіді до греко-католицької громади с. Ракошино від 31 грудня 1946 р. № XVI-385: «Ваша скарга про церкву, відіслана на ім'я голови Ради Міністрів УРСР відхилена»⁶⁶.

Подібну скаргу до М.Хрущова писали і греко-католицькі вірники с. Осій. «...звертаємось до Вас дорогий наш Батьку заборонити нарушувати справедливу Радянську Сталінську Конституцію, яка забезпечує всім громадянам нашої держави сповідувати вільно свою релігію.»⁶⁷, – лист підписало 935 вірників греко-католицької церкви⁶⁸. Далі йдеться: «Ми не проти православної віри. Хай буде заведена тоді в кожному селі тільки одна віра і ми не протестуємо, але чого це зроблено тільки в нашому селі...»⁶⁹.

Відповідь прийшла з Києва від Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П.Вільхового Уповноваженому ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області С.М.Ляміна-Агафонову: «За нашими даними в с. Ракошино віруючі російської православної церкви мали всі підстави одібрати в уніатів церкву. Й про це поставте до відому віруючих уніатів с. Ракошино.Що ж до села Осій – необхідно вивчити дане питання на місці й повідомити нас про Ваші висновки...»⁷⁰.

⁶⁴ Там само. – Арк. 18.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Арк. 20.

⁶⁷ Там само. – Арк. 21.

⁶⁸ Там само. – Арк. 23-32.

⁶⁹ Там само. – Арк. 22.

⁷⁰ Там само. – Арк. 17.

Подібною була і ситуація склалася і щодо закриття на Закарпатті греко-католицьких монастирів. У листі Уповноваженому Ради у справах релігійних культів по Закарпатській області С.М.Ляміну-Агафонову від 7.12.1946 за № 336. Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР П.Вільхового слідували чіткі інструкції стосовно закриття місцевими органами радянської влади монастиря Василянок у м. Хуст: «Майте на увазі, що без попередньої санкції Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів Союзу РСР – закривати монастирі, чи молитовні будинки, чи переміщати їх не можна (підкреслення в документі – В.М.). Треба негайно виправити пущену хибу. Якщо в м. Хусті вважають за доцільне перемістити монастир Василянок, то треба їм про це підняти клопотання перед Облвиконкомом, а Ви робите свій висновок про доцільність, або ні і ставите питання перед Президією ОВК.

Президія може підтримати і просити у Раді у справах релігійних культів дати санкцію про закриття, чи переселення. Тільки після погодження питання з Радою у справах релігійних культів – ОВК виносе своє рішення.

Все листування до Ради в Москву (по кожному питанню) направляєте через нас... Ждемо на Вашу інформацію про роботу, про стан релігійного руху на Закарпатті»⁷¹.

Після Львівського церковного собору радянська влада береться за справу ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті. Щоб зламати опір греко-католицького духовенства, органи служби безпеки, за погодженням із вищою владою в Києві, організували 27 жовтня 1947 р. «нешасний випадок» греко-католицькому єпископу Теодору Ромжі. Проте владика залишився живий. Після операції спецслужби підіслали «медсестру», яка в ніч на 1 листопада 1947 р. ввела йому ін'єкцію з отрутою. Якихось документів про цю подію в ДАЗО не знаходимо. Це й не дивно. Подібні накази навряд чи фіксувалися документально, а якщо такі документи і були то вони або вже знищені, або ще й понині знаходяться в спецархівах Росії.

Після вбивства Мукачівського греко-католицького єпископа Теодора (Ромжі) православні єпископи Західної України Антоній (Пельвецький), Михайл (Мельник) та Нестор (Сидорук) звернулися в січні 1948 р. з листом

⁷¹ Там само. – Арк. 33.

протесту до М. Хрущова. Крок єпископів безперечно показовий. Однак, саме з подання М. Хрущова й було організовано ліквідацію єпископа Т. Ромжі.

На початку 1948 р. єпископ Нестор був відкликаний з Мукачєва й переведений до Курська. У 1948 р. на Мукачєвську кафедру, з титулом «архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачєвсько-Ужгородського» було призначено Макарія (Михайла Федоровича Оксіюка)⁷². Це на думку деяких дослідників: «...для остаточної ліквідації унії на Закарпатті потрібно було визвати із західних областей України архієпископа Львівського и Тернопільського Макарія, єпископів Михайла і Антонія, а також протоієрея Гавриїла Костельника, щоб закінчити возз'єднання до 1949 року»⁷³.

Протягом 1948-1949 рр. органами радянської влади було остаточно ліквідовано структуру греко-католицької церкви на Закарпатті. У володіння РПЦ було передано всі храми, 127 священників з різних причин перейшли до православ'я, 128 священників було репресовано⁷⁴. 28 серпня 1949 р. в Мукачєвському монастирі о. Іриней (Кондратович) заявив, що «на Закарпатській Україні перестала існувати церковна унія закарпатського духовенства з Римом...»⁷⁵.

Документи, що зберігаються в ДАЗО свідчать, що весь процес ліквідації греко-католицької церкви здійснювався під цілковитим контролем союзного центру. Наприклад, 24 квітня 1948 р. член ради у справах РПЦ по СРСР І. Іванов рекомендував утриматися від передачі приміщень уніатських церков в Закарпатській області до отримання від ради додаткових вказівок, пов'язаних з розглядом загального плану міроприємств по возз'єднанню уніатської церкви з православною⁷⁶. На-

⁷² Назначения на архиерейские кафедры в 1945 г. [наречение и хиротония иеромонаха Макария (Оксиюк) во епископа Львовского и Тернопольского] // ЖМП. – 1945. – №8. – С. 5. Хроника (назначения и перемещения архиереев) [архиепископ Львовский и Тернопольский Макарий (Оксиюк) назначен архиепископом Львовским, Тернопольским и Ужгородско-Мукачевским] // ЖМП – 1948. – №9. – С. 40.

⁷³ Ярема Р., прот. Львовский Церковный Собор 1946 года в свете торжества Православия в Западной Украине. – К.: КИТ, 2012. – С. 146.

⁷⁴ Войналович В.Партійно-державнаполітикашодорелігії та релігійнихінституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 421.

⁷⁵ Фенич В. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих: Греко-католики Мукачєвськоїєпархіїпід час та після «возз'єднання» Закарпаття з РадянськоюУкраїною / В. Фенич. – Ужгород: Мукачєвська греко-католицькаєпархія, 2007. – С. 84.

⁷⁶ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 9: Переписка Уполномоченного по делам русской православной

ступний інструктивний лист І. Іванова від 3 серпня 1948 р. вказував, що у тих випадках, коли абсолютна більшість вірників греко-католиків заявляють про возз'єднання з православною церквою, їх реєстрація як православних громад проводиться уповноваженим ради при Облвиконкомі на основі рішення Облвиконкому та узгодження таких питань з радою не потрібне⁷⁷.

На кінець 1948 р. у Мукачівсько-Ужгородській єпархії нараховувалося 132 православних приходів, які обслуговувало 126 священиків. Крім того у звітах згадуються ще 22 неприходські священики. У зв'язку з тим, що в селах було по декілька храмів, загальна кількість культових споруд (храмів, молитовних домів) наприкінці 1948 р. складала 234 одиниці. Територія єпархії в 1948 р. поділялася на 18 благочиній (Бедевельське, Білецьке, Буштинське, Велико-Бичківське, Вільхівське, Воловське, Завидівське, Ізке, Кушницьке, Липчанське, Мукачівське, Ракошинське, Рахівське, Свалявське, Севлюшське, Синевирське, Терebельське, Хустське)⁷⁸. В області продовжувало діяльність 7 монастирів та 11 скитів. В 1949 р. ситуація з монастирями та скитами кількісно не змінилася, але значно зросла кількість приходів та культових споруд. За інформацією уповноваженого ради на території єпархії налічувалося 589 храмів та молитовних домів. Релігійне життя було зосереджено в 303 приходах, які обслуговувало 268 священиків⁷⁹.

У зв'язку з включенням до складу РПЦ колишніх греко-католицьких приходів постала потреба у збільшенні кількості благочинній до 27. Крім вищеназваних благочинних округів також діяли (Берегівське, Велико-Березнянське, Воловецьке, Вилоське, Іршавське, Перечинське, Середнянське, Ужгородське, Чинадіївське). Слід відзначити, що на чолі кількох благочинній стояли представники «возз'єданого» духовенства⁸⁰.

церкви по Закарпатской области с председателем Совета по делам православной церкви при Совете Министров и Уполномоченным Совета по Украинской ССР по вопросам относящимся к православной церкви (2.01.1948-18.12.1948). – Арк. 4.

⁷⁷ ДАЗО. – Ф.Р-544. – Оп. 2. – Спр. 6: Инструктивные письма Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР и при Совете Министров СССР по Украинской ССР Уполномоченным Совета на местах для руководства (15.01.1948-10.12.1948). – Арк. 22.

⁷⁸ Отчет по Мукачeво-Ужгородской епархии за 1948 год // Поточний архів Мукачівської православної пархії. – Арк. 15-16.

⁷⁹ ДАЗО. – Ф.Р - 544. – Оп. 2. – Спр. 3: Утвержденное штатное расписание и структура аппарата Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Закарпатской области (15.08.1946). – Арк. 1.

⁸⁰ Отчет по Мукачeво-Ужгородской епархии за 1949 год // Поточний архів Мукачівської православної

12 грудня 1949 р. відбулося засідання Священного Синоду РПЦ, на якому слухали доповідь архієпископа Львівського, Тернопільського і Мукачівсько-Ужгородського Макарія про становище православної церкви на Закарпатті. Прийняли рішення для посилення роботи в єпархії призначити для Закарпаття окремого єпископа⁸¹. Єпископам возз'єднаних єпархій, в тому числі і закарпатської, наказувалося видати послання до духовенства з пропозицією, під загрозою канонічної заборони, провести чистку церковного богослужіння і храмів від латинських нашарувань, що суперечать догмам і духу православної церкви, а саме: видалити з символу віри добавку «від Сина»; за богослужінням згадувати святішого патріарха і місцевого єпископа; ні в якому разі не допускати згадування за богослужінням римського папи⁸².

17 березня 1950 р. тимчасовим керуючим Мукачівсько-Ужгородською єпархією, а з 22 липня 1950 р. – єпископом Мукачівсько-Ужгородським став Іларіон (Василь Михайлович Кочергін). На Мукачівській кафедрі єпископ Іларіон виступає як активний церковний діяч та захисник інтересів православного духовенства та пастви. 1 листопада 1950 р. єпископ відправив голові ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова рапорт, у якому звернув увагу на порушення місцевими органами законодавства щодо православної церкви⁸³.

Опис 4 д-бுவ сформований у 1998 р. та містить 187 справ за 1945-1991 рр. Безпосередньо нашого дослідження стосуватимуться 5 справ цього опису. Це документи, що дають можливість прослідкувати динаміку розвитку православної церкви в досліджуваній період – доповідна записка про становище православної церкви в 1947 р.⁸⁴, статистичні звіти про кількість православних церков і монастирів та їх фінансово-господарську діяльність протягом 1948-1950 рр.⁸⁵.

пархії. – Арк. 20-21.

⁸¹ ДАЗО. – Ф. Р - 544. – Оп. 2. – Спр. 39: Инструктивные письма Совета протодиаконов Русской православной церкви при Совете Министров СССР относящиеся к деятельности уполномоченного (18.09.1955-18.11.1955). – Арк. 5.

⁸² Там само. – Арк. 6.

⁸³ ДАЗО. – Ф. Р - 544. – Оп. 2. – Спр. 22: Рапорт Мукачєво-Ужгородского епископа Илариона о незаконных действиях местной власти по отношению религиозных общин и священнослужителей (2.01.1950-6.12.1950). – Арк. 2.

⁸⁴ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 4 д. – Спр. 2: Доповідна записка, звіти про становище православної церкви на Закарпатті, відомості про православні церкви і монастирі (1947). – На 28 арк.

⁸⁵ ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 4 д. – Спр. 3: Статистичні звіти про кількість православних церков і монастирів

Таким чином, джерельна база Державного архіву Закарпатської області, дозволяє нам в цілому відтворити релігійну ситуацію на Закарпатті в 1944-1950 рр., прослідкувати політику радянської влади щодо церкви. Архівні матеріали з досліджуваної проблеми розміщені у двох фондах: фонд Р-544 – «Уповноважений ради в справах руської православної церкви», опис №2 за 1946-1956 рр., фонд 1490 – «Уповноважений у справах релігійних культів», опис №1 (1946-1956). У фонді 1490 є також опис 4 д (додатковий) (1945-1991). Нашого періоду стосуються 5 справ з історії православної церкви 1945-1950 рр. І хоча сучасні історики вже опрацювали частину справ названих фондів, перед дослідниками ще стоїть завдання серйозного опрацювання джерельної бази ДАЗО з історії церкви в краї.

РЕЗЮМЕ

У статті характеризуються фонди і документи Державного архіву Закарпатської області стосовно релігійної ситуації в краї у роки його радянізації (1944-1950 рр.). Проаналізовано матеріали фондів: Р-544 – Уповноважений Ради в справах руської православної церкви та Р-1490 – Уповноважений Ради у справах релігійних культів. Документи цих фондів дозволяють прослідкувати політику влади стосовно релігії та церкви на Закарпатті в другій половині 1940-х рр..

Ключові слова: Державний архів Закарпатської області, церква, релігійна політика, радянізація, влада, Народна Рада Закарпатської України, Закарпатська область, СРСР, комуністична партія.

РЕЗЮМЕ

В статье характеризированы фонды и документы Государственного архива Закарпатской области, касающиеся религиозной ситуации в крае в годы советизации (1944-1950 гг.). Проанализировано материалы фондов: Р-544 – Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви и Р-1490 – Уполномоченный Совета по делам религиозных культов. Документы этих фондов позволяют проследить политику властотносительно религии и церкви на Закарпатье во второй половине

і їх фінансово-господарську діяльність (1948). – На 40 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 4 д. – Спр. 4: Статистичні звіти про кількість православних церков і монастирів і їх фінансово-господарську діяльність (1949). – На 53 арк; ДАЗО. – Ф.Р-1490. – Оп. 4 д. – Спр. 5: Статистичні звіти про кількість монахів та фінансово-господарську діяльність православних церков і монастирів (1950). – На 35 арк.

1940-х гг.

Ключевые слова: Государственный архив Закарпатской области, церковь, религиозная политика, советизация, власть, Народная Рада Закарпатской Украины, Закарпатская область, СССР, коммунистическая партия.

SUMMARY

The article characterizes the funds and the documents of the State Archive of Transcarpathian region, concerning the religious situation in the region during the Sovietization (1944-1950 years). There were analyzed the materials of the funds: R- 544 - Commissioner of the Council for Russian Orthodox Church and R-1490 - The Commissioner of the Council for Religious Affairs. The documents of these funds allow us to trace government policy on the religion and the church in the Transcarpathian region in the second half of the 1940 s.

Keywords: State Archive of the Transcarpathian region, church, religious policies, Sovietization, the power, the People's Council of Transcarpathian Ukraine, Transcarpathian region, the Soviet Union, the Communist Party.